

NAJMADDIN ZAHIDIYDIN ILIMIY MIYRASÍ – XIII ÁSIR XOREZM TARIYXININ ÁHMIYETLI JAZBA DEREGI**Najimatdinov Karamatdin** – *tayanish doktorant*talibiilim454@gmail.com*Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti***НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ НАДЖМИДДИНА ЗАХИДИ – ВАЖНЫЙ ПИСЬМЕННЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ХОРЕЗМА XIII ВЕКА****Нажиматдинов Караматдин** – *базовый докторант**Каракалпакский государственный университет имени Бердаха***THE SCHOLARLY LEGACY OF NAJMIDDIN ZAKHIDI AS AN IMPORTANT WRITTEN SOURCE FOR THE HISTORY OF KHWAREZM IN THE 13TH CENTURY****Najimatdinov Karamatdin** – *doctoral student**Karakalpak State University named after Berdakh***Tayanch so'zlar:** Najmiddin Zohidiy, Xorazm, Qunyatul munya, al-Hoviy, al-Mujtabo, Xorazm tili, manbashunoslik.

Rezyume. Ushbu maqolada Najmiddin Muxtor ibn Mahmud Zohidiy ilmiy merosining manbashunoslik va tarixiy ahamiyati tahlil qilinadi. “Qunyatul munya”, “Al-Hoviy” va “Al-Mujtabo” asarlarida aks etgan manbalar, rumuzlar, qadimgi xorazmiy tili unsurlari, Xorazm faqihlari qarashlari hamda qo'lyozma nusxalariga oid ma'lumotlar o'rganiladi. Zohidiy merosi XIII asr Xorazm tarixining ilmiy-madaniy jihatlarini yorituvchi muhim yozma manba sifatida baholanadi.

Ключевые слова: Наджмиддин аз-Захиди, Хорезм, «Куняту-ль-мунья», «Аль-Хави», «Аль-Муджтаба», хорезмийский язык, источниковедение.

Резюме. В статье анализируется источниковедческое и историческое значение научного наследия Наджмиддина Мухтара ибн Махмуда аз-Захиди. Рассматриваются сведения об источниках, условных обозначениях, элементах древнехорезмийского языка, взглядах хорезмийских факихов, а также о рукописных списках, сохранившихся в произведениях «Куняту-ль-мунья», «Аль-Хави» и «Аль-Муджтаба». Научное наследие Захиди оценивается как важный письменный источник, освещающий научно-культурные аспекты истории Хорезма XIII века.

Key words: Najmaddin al-Zakhidi, Khwarezm, Qunyat al-Munya, al-Hawi, al-Mujtaba, Khwarezmian language, source studies.

Summary. This article analyzes the historiographical and historical significance of the scholarly legacy of Najmaddin Mukhtar ibn Mahmud al-Zakhidi. It examines the sources, symbolic abbreviations, elements of the ancient Khwarezmian language, views of Khwarezmian jurists, and information concerning the manuscript copies preserved in the works Qunyat al-Munya, al-Hawi, and al-Mujtaba. The scholarly legacy of Zakhidi is regarded as an important written source illuminating the scholarly and cultural aspects of the history of Khwarazm in the thirteenth century.

Kirisiw. XIII ásir Xorezm tariyxında siyasıy hám social ózgerisler menen bir qatarda ilimiy turmista da quramalı processler júz bergen dáwir esaplanadı. Mongollardıń jawlap alıwı nátiyjesinde ayırım ilimiy oraylardıń iskerligi páseyip, bul jaǵday kóplegen ilimpazlar hám olardıń shıǵarmalarına unamsız tásir etken. Bunday shárayatta burınǵı ilimiy dástúrlerdi saqlaw, olardı tártipke salıw hám keyingi áwladlarǵa jetkeriwde ilimpazlardıń iskerligi ayrıqsha áhmiyetke iye. Usı dáwir alımlarınan biri Najmaddin Muxtar ibn Mahmud Zahidiy bolıp, onıń ilimiy miyrası Xorezm hanafiy ilimiy dástúrinin zárúrli táreplerin sáwlelendiredi.

Zahidiydiń “Qunyatul munya”, “al-Hawiy” hám basqa shıǵarmalarında burınǵı faqihlerdiń (fiqh – Islam huqıqtanıwı, faqih – fiqh ilimi alımı) pikirleri, shıǵarmaları hámde Xorezm ilimiy ortalıǵına baylanıslı maǵlıwmatlar jámlengen. Dereklerdiń rumuzlar (shártli qısqartpalar) arqalı ańlatılıwı, túrli ilimiy kózqaraslardıń jazılıwı hám ayırım jergilikli til elementleriniń saqlanıw qalıwı bul shıǵarmalardı tek fiqhıy emes, al tariyxıy hám derektanıw tárepten de zárúrli derekke aylandıradı. Bul izertlewde Zahidiy shıǵarmaların XIII ásir Xorezm tariyxınıń ilimiy-mádeniy táreplerin úyreniwdegi múmkinshilikleri analiz etiledi.

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. Najmaddin Muxtar ibn Mahmud Zahidiy ilimiy miyrasın úyreniwde

derekler mazmunı hám xarakterine kóre bir neshe toparǵa ajratıladı. Birinshi toparın Zahidiydiń shıǵarmaları quraydı. Olar arasında “Qunyatul munya”, “al-Hawiy” hám “al-Mujtaba” derektanıw jaǵınan ayrıqsha áhmiyetke iye. Ekinshi toparǵa Zahidiy miyrasın úyreniwge arnalǵan zamanagóy izertlewler kiredi. N.Adınnıń Zahidiydiń ómiri hám shıǵarmalarına arnalǵan maqalası, Sh.Ózenniń “Zahidiy” atlı maqalası, H.Aminov hám S.Primovtıń hanafiy fiqhı tariyxı hám dereklerine tiyisli izertlewleri alımnıń ilimiy iskerligi, shıǵarmaları hám ilimiy ortalıǵın anıqlawda tiykarǵı ádebiyatlar retinde paydalanıldı. Sonıń menen birge, A.R.Matniyazovtıń “Qunyatul munya”nıń Saudiya nusqaları hámde áyyemgi Xorezm jazba esteliklerine arnalǵan maqalaları kitap qoljazba nusqalarınıń tarqalıwı hám tariyxın anıqlawda áhmiyetli.

Izertlew metodologiyasınıń tiykarın tariyxıy-derektanıw, tekstologiya hám tariyxıy-kontekstual metodları quraydı. Tariyxıy-derektanıw metodı járdeminde Zahidiy shıǵarmalarında maǵlıwmatlardıń kelip shıǵıwı, dereklik quramı hám tariyxıy qunı anıqlanadı. Tekstologiya metodı “Qunyatul munya”daǵı rumuzlar, derek atları, avtorlar hám qoljazba nusqaları menen baylanıslı maǵlıwmatlardı analizlewde qollanıladı. Tariyxıy-kontekstual metodı bolsa “al-Mujtaba” hám basqa shıǵarmalarda ushırasatuǵın maǵlıwmatlardı XIII ásir

Xorezminin siyasiy, social hám ilimiy-mádeniy shárayatı menen baylanislı halda izertlew imkaniyatın beredi.

Talqılaw hám nátiyjeler. Najmaddin Zahidiydiń tolıq atı – Abıw Raja Najmaddin Muxtar ibn Mahmud ibn Muhammad az-Zahidiy al-Xorezmiy al-Ğazminiyy [1:164]. Dereklerde onıń tuwılǵan sánesi anıq kórsetilmegen. Ol Xorezminin Ǵazmin degen jerinde tuwılǵan hám ilimiy iskerliginiń kóp bólegin Jurjaniyadaǵı (Góne Úrgenish) ilimiy ortalıqta alıp barǵan.

“Risalatun Nasiriyya” shıǵarmasın jazıp bolǵannan keyin 1260-jıl 3-iyunda (hijriy jıl esabı boyınsha 658-jıl 21-jumadul axir) qaytıp bolǵan [2:82].

Onıń ilimiy iskerligi Xorezm menen sheklenip qalmaǵan. Oqıwın tamamlap bolǵannan soń Baǵdadqa barıp, iri ilimpazlar menen ilimiy pikirlesiwlerde qatnasqan [3:349]. Keyin ala Anatoliyaǵa barıp, Laranda qalasında jasaǵan, faqihler menen ilimiy sóylesiwler alıp barǵan hám kóplegen shákirtlerge sabaq bergen. Dereklerde onıń shákirtleri arasında Usman Ǵaziydiń ustazı hám qayın atası Edebalı de bolǵanı ayıldı [4:316].

Alımın ilimiy miyrası kóp jónelisli bolıp tabıladı. Onıń shıǵarmalarında fiqh, usul al-fiqh hám kálam ilimine tiyisli máseleler menen bir qatarda, aldınǵı faqihler hám olardıń shıǵarmalarına tiyisli úlken kólemdegi maǵlıwmatlar jámlengen. Sol jaǵınan Zahidiydiń shıǵarmaları óz dáwiriniń ilimiy bilimlerin keyingi áwladlarǵa jetkergen hám derektanıw ózgesheligine iye jazba estelikler retinde de áhmiyetli.

Zahidiydiń fiqhiy shıǵarmaları arasında “Qunyatul fatawa” ayrıqsha áhmiyetke iye. Kitaptıń tolıq atı “Qunyatul munya li tatmimil ǵunya” bolıp, “Jeterilikti tolıqtırıw ushın maqsetke iyelik qılıw” degen mánisti ańlatadı. Bul kitap dereklerde “Qunya”, “Qunyatul munya”, “al-Fatawa az-Zahidiyya” atları menen júritiledi [5:228]. Zahidiy bul shıǵarması ustazı Faxraddin Badiydiń “Munyat al-fuqaha” kitabı tiykarında jazǵan bolıp, onda túrli huqıqiy máseleler, fatwalar jámlengen.

“Munyat al-fuqaha” shıǵarmasında ashıq tárizde keltirilgen kitaplar hám olardıń avtorlarınń atları “Qunyatul munya”da rumuzlar (shártli qısqartpa sózler) menen kórsetilgen. Zahidiy bunı kitaptıń kirisiw bóliminde ayıp ótken: “Ańsat hám qısqa bolıwı ushın silteme alınǵan fiqhiy kitaplar hám muftiylerdiń atların birinshi háripieri yamasa basqa kitaplardan parıqlanatuǵın sózler menen qısqartım” [6:6].

“Qunya”da xorezmli ilimpazlardıń ayırım fatwalarında eski xorezmiy tilinde (ólik til) qollanılǵan sóz dizbekleri bar. Bul sózlerdiń xorezmiy tilinde ekenin bildiriw ushın olardıń aldınan “bil xowarizmiyya” sózi qısqartılıp بلخ formasında jazılǵan. Shıǵarmada 3000 ǵa jaqın Xorezm tilindegi sóz qollanılǵan bolıp, sózlerge kórsetkishlerdiń qoyılıwı olardıń oqılıwın ańsatlastırǵan [7:227]. Bul sózlerdiń barlıǵın Jalaladdin ibn Muhammad al-Imadiy arab tiline awdarma qılǵan. Sol awdarma “Qunya”nıń ayırım qoljazbalarınń aqırına qosılǵan. “Qunyatul munya” shıǵarması hám ondaǵı xorezmiy tiline tiyisli sózler haqqında dúnya ilimiy jámiyetshiligi dáslep Ahmad Walidiy Toǵannıń maqalası arqalı xabar tabadı. Ol 1936-jıl Muxtar Zahidiydiń “Qunyatul munya” kitabınıń qoljazbası hám qoljazba aqırınan orın alǵan Jalaladdin Imadiydiń xorezmiy sózler jámlengen sózligi boyınsha maqala jazadı [8:27].

“Qunyatul munya”nıń kóplegen qoljazba nusqaları búginge shekem jetip kelgen. Atap aytqanda, Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Shıǵistanıw institutı fondında kitaptıń 10 nan aslam nusqası tómendegi inventar nomerler astında saqlanadı: № 5942/I, 3181, 4839, 3247, 3725, 3246/I, 4723, 3170, 2491, 4793, 8347, 7514/II, 8113, 8542, 10860/I. Bul qoljazbalar arasında nusqalardıń jazılıw sánesi, xatkerleri, kólemi hám tekst variantlarında túrli ayırmashılıqlar ushırasadı. Bul nusqalar ilimiy izertlewler ushın zárúrlı derek esaplanıp, kitaptıń tarqalıw geografıyası, ilimiy aylanısta bolǵan dáwiri hám Xorezm fiqh mektebinin rawajlanıw procesin úyreniwde oǵada áhmiyetli.

Zahidiydiń “al-Hawiy” shıǵarması da onıń derek penen islew principlerin baqlaw imkaniyatın beredi. Shıǵarmada túrli fatwa kitaplarınan paydalanılǵan, avtorlar hám kitap atları rumuzlar arqalı kórsetilgen. Bul jaǵday Zahidiydiń huqıqiy materiallardı qurı jıynamaǵanı, al olardı arnawlı bir tártipte qayta islegenin kórsetedi. Bul kitap dereklerde “Kitabul Hawiy”, “al-Hawiy fil-fatawa”, “al-Hawiy fiy masailul-waqe’at wal munya”, “Hawiy masailul-waqe’at wal munya wa ma tarokahu fiy tadwiynihi min masailul Qunya” atları menen de tilge alınadı [1:183]. Zahidiy bul shıǵarması jazıwda da ustazınıń “Munyat al-fuqaha” shıǵarmasın tiykar etip alǵan bolsa da, oǵan túrli fatwa kitaplarınan toplanǵan fatwalarǵa qosqan. Sonlıqtan, bizge shekem jetip kelgen kitaptıń atı “Hawiy masailul-waqe’at wal munya” dep ataladı. Zahidiy ustazınıń “Munyat al-fuqaha”sındaǵı Xorezm tilindegi sózlerdi “al-Hawiy” shıǵarmasında arab tiline awdarma qılǵan. Sonıń menen birge, dereklerde hám fatwa iyeleri atların rumuzlar járdeminde kórsetken hám kirisiw bóliminde 140 kitaptıń atın alıpbe tártibinde bergen. Olardıń arasında Mawsiliy tárepinen 653/1255-jılı jazıp tamamlanǵan “al-Ixtiyar” shıǵarmasınıń da bar ekenligi avtor qıyın jaǵdaylarǵa qaramastan zamanagóy ilimiy ádebiyatlar menen tanısıp barǵanın kórsetedi [2:83].

“Al-Mujtaba” shıǵarması bolsa Zahidiydiń sharh janrında jazǵan shıǵarmalarından biri esaplanadı. “Muxtasar al-Quduriy” tekstiniń qısqa ekenligi sebepli quramalı máselelerdi oqıwshıǵa túsiniqli tárizde jetkeriw maqsetinde Zahidiy sholıw metodın tańlaǵan. Nátiyjede shıǵarmada aldınǵı huqıqiy kózqaraslar menen bir qatarda avtor jasaǵan dáwir shárayatları hám ámeliy máseleler de óz sawleleniwın tapqan. Kitaptıń ayrıqsha tárepinen biri sonda, basqa sharhlarda bolmaǵan kóplegen máseleler bul kitapta ushırasadı.

Zahidiy kitaptıń basında onıń jazılıw sebebin túsindiratuǵın kirisiw bólimin jazadı: “Islam diyarı boylap ‘ǵalabalıq apatshılıq’ (mongollar basqınshılıǵı) keń jayılp, bul úlken apat sháriyat hám húkimlerdiń dereklerin de qamtıp alǵan waqıtta, buzǵınshı kúshler ilim talıblarına hám ulamalarǵa da húkimran bolıp qaldı... Sol sebepli olar mennen imamlar imamı, bul úmmettiń sońǵı ullı faqihlerinen biri bolǵan Abul Husayn al-Quduriydiń “al-Muxtasar” shıǵarmasına sharh jazıp beriwimdi soradı” [9:3]. Bul maǵlıwmat arqalı Zahidiy zamanınıń mıtajlıǵın inabatqa alıp hámde ayırım ilim iyeleriniń ótinishine bola bul shıǵarması jazǵan.

“Al-Mujtaba sharhu Muxtasarul Quduriy” shıǵarmasınıń qoljazba nusqaları túrli kitapxanalarda saqlanadı. Atap aytqanda, Túrkiyadaǵı: Sulaymaniya kitapxanası, (Jarullah Afandi № 734, Charlulu Áliy Pasha № 209), Bayazid mámleketlik kitapxanası (Valiyuddin

Afandi № 1177, Murad Molla № 905-906, Haji Sálím Ağa № 340) [2:83].

Zahidiydiń Zamaxshariy, Faxriddin Razıy, Mutarriziy hám Sakkakiy sıyaqlı arab tili boyınsha úlken dóretpeler jaratqan xorezmli ilimpazlardıń ortalığı tásirinde qálipleskenligi “Mujtaba”dağı nahw (arab tili grammatikası) ilimine tiyisli analizlerden kórinedi. Atap aytqanda, Zahidiy kóp orınlarda sózlerdiń mánilerine túsindirme bergende ustazı Burxanaddin Mutarriziydiń “Al-muğrib fiy tártibil mu’rib” kitabınan mısallar keltiredi. Sonıń menen birge, avtor kitaptağı máselelerdi sholiwda ustazları Qazı Badiy, Ruknul aimma Sabbağıy, Baqqaliy, Tarjumanıy, Wabariy sıyaqlı xorezmli faqih alımlardıń kitaplarına kóp múrájat etedi. Fatwalarda Xorezm fiqh mektebiniń pikirlerine súyenedi. “Xorezm imamları aytadı”, “Xorezm xalqınıń dástúrine kóre” sıyaqlı sózlerdi jiyyi-jıy qollaydı. Usı tárepten “al-Mujtaba”nı da tek sharh janındağı fiqhiy dóretpelerinde bahalaw jetkilikli emes. Bul kitaptı dıqqat penen úyreniw arqalı, tek fiqh ilimine tiyisli húkimlerdi ǵana emes, al avtor jasaǵan dáwirdiń social, ekonomikalıq, siyasiy turmısına tiyisli bahalı maǵlıwmatlardı bilip alıw múmkin.

Najmaddin Zahidiy ilimiy miyrasın derektanıw tárepten úyreniw XIII ásir Xorezm ilimiy ortalıǵınıń mazmunı hám ilimiy dawamlılıǵın jáne de tereńirek ańlaw múmkinshiligin

beredi. Onıń shıǵarmaları arnawlı bir fiqhiy máselelerdi bayanlaw menen sheklenbesten, ózinen aldınǵı faqihler, olardıń kózqarasları, fatwaları hám kitapları haqqındaǵı maǵlıwmatlardı da saqlap qalǵan. “Qunyatul munya”da derekler hám avtorlardıń rumuzlar arqalı beriliwi, “al-Hawiy”da kóplegen fatwa derekleriniń sistemalaştırılıwı hámde “al-Mujtaba”da burınǵı Xorezm faqihleriniń pikirleri túsindiriw hám sholiw procesinde qayta talqılanıwı Zahidiydiń derekler menen islew principleri sistemalı hám maqsetli bolǵanın kórsetedi. Ásirese, “Qunyatul munya”dağı xorezmiy tiline tiyisli materiallar hámde bul kitaptıń kóplegen qoljazba nusqalarınıń saqlanıw qalǵanlıǵı onıń fiqh tariyxınan tısqarı til, mádeniyat hám qoljazba tariyxın úyreniwdegi qádirin de asıradı.

Juwmaq. Izertlew nátiyjeleri Zahidiy shıǵarmaların XIII ásir Xorezm ilimiy ortalıǵınıń tikkeley jazba gúwaliqlarınan biri retinde bahalaw imkaniyatın beredi. Olar arqalı ilimiy bilimlerdeń áwladtan áwladqa jetkeriliwi, Xorezm faqihleriniń pikirleri hám olardıń keyingi ilimiy dástúrdegi dawamlılıǵın baqlaw múmkin. Demek, Najmaddin Zahidiy miyrasın kompleksli derektanıwshılıq izertlewine tartıw tek alimniń ilimiy iskerligin ǵana emes, al XIII ásir Xorezm ilimiy-mádeniy tariyxınıń ayırım az úyrenilgen táreplerin qayta tiklew ushın da zárúrli ilimiy tiykar bolıp xızmet etedi.

Ádebiyatlar

1. Adın N. Ebü’r-Recâ Necmüddîn Muhtar ez-Zâhidî’nin Hayatı ve Eserleri. // Usul: İslam Araştırmaları, 2023, № 40, 161-206-b.
2. Shükrü Özen. Ez-Zâhidî. // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. – Stambul: 2013, T. 44, 81-85-b.
3. Abdulhay al-Laknaviy. Al-Fawaid al-bahiyya fi tarojim al-hanafiya. – Beyrut: «Dar al-Arqam», 1998.
4. Mahmud ibn Sulayman al-Kafawiy. Kataibu a’lamil axyar. – Stambul: Maktabatul Irshad, 2017. T. 3.
5. Aminov H., Primov S. Hanafiy fiqhi tarixi, manbalari va istilohlari. – Tashkent: «Movarounnahr», 2017.
6. Najmaddin Muxtar Zahidiy. Qunyatul munya li tatmimil g’unya. – Beyrut: Daru ihyaut turasil arobiy, 2024.
7. Ibragimov U., Qo’ziyeva N. Qadimgi Xorazm tilining o’rganilish tarixi. // Tamaddun nuri. 2025. № 7 (70). 226-230-b.
8. Togan Z.V. Über die Sprache und Kultur der alten Chwaresmier. // ZDMG. 1936. № 90. 27-30-b.
9. Najmaddin Muxtar Zahidiy. Mujtaba sharhu Muxtasarul Quduriy. T.1. Tahqiq: Tawfiq Mahmud. – Beyrut: «Darur rayahiyn», 2023.